

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5075>

XRONOTOP KEÇİDLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ZAMAN-MƏKAN ƏLAQƏLƏNDİRMƏSİ

Günəl Cənnətova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

<http://ORCID.org/0000-0002-8216-1435>

jannatova2021@gmail.com

Xülasə

Məqalədə türk epik ənənəsində zaman və məkanın qarşılıqlı əlaqəsinin xronotop nəzəriyyəsi əsasında bədii şəkildə necə qurulduğu təhlil olunur. Müxtəlif dastanlarda – xüsusilə “Maaday-Qara”, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrində oneyrik və öncəgörmə xronotoplarının süjetdaxili keçidlər vasitəsilə necə birləşdirildiyi araşdırılır. Xronotoplar arasında simbiyoz, keçid və qarşılıqlı təsir halları, fal kitabı, şaman, Xızır kimi obrazların bu keçidlərdəki funksiyası Baxtin və çağdaş nəzəriyyələr kontekstində izah edilir. Nəticədə qəhrəmanın transformasiyası, zaman-məkanın psixoloji və metafizik aspektləri bir struktur halında təqdim olunur.

Açar sözlər: xronotop, oneyrik məkan, türk eposu, zaman-məkan keçidi, Baxtin, öncəgörmə motivi.

TIME-SPACE CORRELATION IN THE CONTEXT OF CHRONOTOPE TRANSITIONS

Gunel Jannatova

Institute of Folklore ANAS

Abstract

The article explores the correlation between time and space in Turkic epic tradition through the lens of chronotope theory, particularly that of M.M.Bakhtin. Using examples from epics such as “Maaday-Gara” and “The Book of Dede Gorgud,” it analyzes the interaction and transitions between oneiric and prophetic chronotopes. Figures like the prophecy book, the shaman, and Khidr serve as mediators in these transitions. The study highlights the function of chronotope in shaping the hero's transformation and in conveying the psychological and metaphysical dimensions of epic narrative structure.

Key words: chronotope, oneiric space, Turkic epic, time-space transition, Bakhtin, prophetic motif.

СВЯЗЬ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В КОНТЕКСТЕ ХРОНОТОПИЧЕСКИХ ПЕРЕХОДОВ

Гюнель Джаннатова
Институт Фольклора НАНА

Резюме

В статье рассматривается, как в турецкой эпической традиции выстраивается художественная взаимосвязь времени и пространства через хронотоп, опираясь на теорию М.М.Бахтина. На примере эпосов «Маадай-Кара», «Книга моего деда Коркута» анализируются онейрический и пророческий хронотопы, их взаимодействие и переходы между ними. Особое внимание уделяется образам, таким как книга предсказаний, шаман и Хызыр, выполняющим функцию перехода между хронотопами. В итоге подчеркивается роль хронотопа в трансформации героя и в передаче психологических и метафизических аспектов эпического повествования.

Ключевые слова: хронотоп, онейрическое пространство, тюркский эпос, переход времени и пространства, Бахтин, мотив предвидения.

Giriş/Introduction

Türk epik ənənəsi mifopoetik dünyagörüşün bədii təcəssümü olmaqla, zaman və məkanın özünəməxsus poetik formalaşma mexanizmlərini üzə çıxarır. Bu baxımdan dastan mətnlərində xronotopların qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birinə keçidi və süjetdaxili missiyası xüsusi diqqətə layiqdir. Xronotop yalnız süjetin bədii məkanı və zamanını müəyyənləşdirmir, həm də hadisələrin perspektiv dinamikasını istiqamətləndirən mühüm struktur element kimi çıxış edir.

Altay dastanı “Maaday-Qara” nümunəsində müşahidə edildiyi kimi, salon-qonaqlıq xronotopu öncəgörmə xronotopunu özündə ehtiva etməklə bədii matrisanın bütövləşməsinə təmin edir. Qonaqlıq məkanında gerçəkləşən fal kitabının oxunuşu süjetdə həm kandar-keçid funksiyası daşıyır, həm də qəhrəmanı yeni xronotopik məkana – öncəgörmə müstəvisinə yönləndirir. Bu keçid hadisələrin sadəcə təsviri deyil, eyni zamanda süjetin gələcək kolliziyalarına hazırlıq, onların psixoloji əsaslandırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, türk qəhrəmanlıq eposlarında salon-qonaqlıq, öncəgörmə və oneyrik xronotopların simbiozu süjetin daxili semantikasını zənginləşdirir, mifoloji sinkretizmin bədii reallaşma forması kimi ortaya çıxır.

Türk epik ənənəsində yığıncaq-qonaqlıq xronotopu. Türk epik ənənəsində yığıncaq – qonaqlıq xronotopu aspektində maraq doğuran məqamlardan biri də perspektivlik dinamikasında olan hadisələrin gedişatının nisbətən daha statik xronotopdakı inikası məsələsi ilə bağlıdır. Məsələn, Maaday Qara və oğlunun cəngavərliyindən bəhs edən Altay dastanında Qonaqlıq (/ Salon) xronotopunun

öncəgörmə xronotopu süjet elementlərini ehtiva etməsini və daha sonrakı (süjet perspektivindəki) xronotoplara keçid və ya əlaqələndirməni təmin etməsini müşahidə edirik. Konkret süjet dəyərləndirməsinə keçək.

Doxsan günlük toy düzənləyib, yetmiş günlük ziyafət edən Altay xalqının qonaqlıq mərasimi, epos mətnindəki salon-qonaqlıq xronotopunun aktivləşdirildiyi məqamı əhatə edir. Günlərlə davam edən bu məclisin süjetyaradıcı mahiyyəti, yəni xronotopik missiyası özünü onda ifadə edir ki, Maaday-Qaranın təlatümləndirən, narahat edən Altay eli reallığına, əsrlərlə qəliblənmiş yaşam biçiminə görə, el-ulus müəyyən zəhmətin, əməyin təntənəsi naminə, qələbənin bayram edilməsi naminə ziyafət-toy qurardı. İndi isə Maaday-Qaraya gözlənilən bədbəxtliyin hissiyyatını, öncəgörməsini yaşadan bu qonaqlığın mənfi aurasının yozumu, izahı üçün ulus xaqanı fal kitabına baş vurmaq ehtiyacını yaşayır ki, bu da artıq iki xronotopun simbiozunu-kontominasiyasını ortaya çıxarır [Маадай-Кара, 1973:34]. Bu iki xronotop arasındakı keçidin rolunu isə kandar-keçid xronotopik mahiyyətli səhnəsi-süjet xətti – fal kitabının oxunuşu məqamı oynayır. Yəni, məhz həmin məqam qonaqlıq xronotopundan öncəgörmə xronotopuna keçid etdirir. Maaday-Qara hikmətli qızıl kitabı götürüb Altay elinin başına gələnlərdən agah olmaq istəyir. Bu məqam artıq öncəgörmə xronotopunun ilkin aktuallaşma məqamını təmin etməklə bərabər, dinləyicidə (oxucuda) gözlənilən müsibətlərin ilkin xəbərdarlığını verir, süjet kolliziyalarına hazırlığı təmin edir.

Xronotopun ədəbiyyatın formal-məzmunu kateqoriyasını təşkil etməsi gerçəkliyini nəzərə alsaq, xronotopik matrisanın bədii mətnin struktur-məzmun özülünü təşkil etdiyini yəqin edəcəyik. Başqa sözlə desək, xronotoplar həm diskret, həm də kontinual təbiətə malik olmaqla, ayrıca tamlığa və eyni zamanda bütövün içində uyumlu birgə mövcudluğa malikdirlər. Bu mənada epos mətnində ayrı-ayrı xronotopların öz məzmun-anlam avtonomluğu (xatırladaq ki, M.Baxtin məzmunlandırılmamış xronotopun mövcud ola bilməyəcəyini qeyd edir və süjet missiyası olmasına rəğmən, digər xronotoplarla birgə yaradılan ümumi epos fəzasına üzvi şəkildə strukturlaşması mümkün olur [Бахтин, 2000:27]. Bədii mətnə bir xronotopdan digərinə keçidin təqdimatı, bitkinlik effektinin qazandırılması ilə bərabər təbii, autentik əlaqələndirmənin reallaşması çətinliyi, məhz müəyyən əlamətdar obraz, simvol, süjet elementlərinə əl atmağa vadar edir. Bu məqamda da həmin keçid simvolu rolunu ay falı kitabı oynayır.

Yeddi qat qəlibli ay falı kitabını gətizdirən Maaday-Qara oradakı mətləblərdən agah olduğunda, eposun süjet ardıcılığında yeni xronotop – öncəgörmə xronotopuna keid baş verir. Maaday-Qara müdrik kitabı əlinə aldı ki, baş verəcək bədbəxtliklərin səbəbini öyrənsin. Kitabı tam-tamına çək-çevir etdi, lakin müdrik ay fal kitabında cavabı tapa bilmədi.

Türk epik ənənəsində öncəgörmə xronotopu. Öncəgörmə xronotopunun xarakterik özelliklərindən biri kimi, zaman tunnelində üçfəzalı bölgədə (keçmiş – indi – gələcək) birindən digərinə doğru səyahətin gerçəkləşməsində, zaman keçidlərini reallaşdırılmasında geteroxronluğu (fərqli zamanlılığın və ya eyni xronotop çərçivəsində

paralel zamanlılığı) təmin etməkdir.

Kadr adlandırılan xronotopik keçid səviyyəsində yeni süjet dinamikası izlənilir.

Məlumdur ki, mifopoetik xronotopda zaman, bir növ, fərqli metamorfozlara məruz qalmaqla məkan formasına keçid edə bilir və eynilə bunun əksinə, mifopotik xronotopdakı məkan-zamanlamanın daxili enerji resursları ilə (belə demək olarsa) qidalanaraq, zənginləşərək hərəkətə keçid edə bilir, süjet dinamikasını reallaşdırır. Başqa sözlə desək, erkən təfəkkür dönməsinə xas olan sinkretizm burada öz bədii reallaşmasını taparaq fərqli formatda (müasir insan üçün alışqın olmayan tərzdə) ifadə qazanır. Məsələn, Kögüdey Mergenin yeraltı hökmdarın səltənətini viran qoyub ata-anasının qisasını alacağı şaman tərəfindən öncəgörmə xronotopu çərçivəsində xəbər verilir. Habelə Hakim ağa ilə əmisi qızı Barçının dünyaya gəlməsi, onların həmin vaxta qədər sonsuz olan valideynlərinin övlad sevinci yaşaması öncəgörmə xronotopu sayəsində əvvəlcədən müşjdələnir. Bu kimi detallar tarix boyu təkcə epos mətnində deyil, ümumən bədii mətnə müvafiq süjet kolliziyalarının yaradılması üçün geniş şəkildə istifadə edilir.

Bu məqamda M.Baxtinin özünün öncəgörmə ilə ehtimallandırma arasında fərqlə bağlı bir maraqlı qeydini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Xronotop nəzəriyyəsinin müəllifi epos üçün öncəgörmənin, peyğəmbərliyin, yəni proqnozlaşdırmasının müəyyən mistifikasiya, sirr haləsi ilə təqdimatının xarakterik olduğunu vurğuladığı halda, roman janrı üçün sadəcə ehtimallandırmanın səciyyəvi olduğunu qeyd etmişdir [Бахтин, 2000:100].

O.Kaduşınanın obraz – motiv – xronotop iyerarxiyasından çıxış etsək, sadalanan nümunələrdəki fal kitabının, şamanın, öncəgörüclüyü ilə seçilən müdrik qocanın məhz xronotopik obraz, xronotopik detal olduğunu təsbit edirik [Кадушина, 2017:120].

Gələcək xronotopunun mahiyyəti etibarı ilə sosialyönlü olduğunu qeyd edən tədqiqatçılar onun (Gələcək xronotopunun) ehtimal edilən, gözlənilən hadisə və prosesləri ehtiva etdiyini, bu əsasda da məntiqi olaraq, həmçinin də yaranan antipasiyaları da əhatə etdiyini vurğulayırlar. Xatırladaq ki, antipasiyalar müəyyən proqnozlaşdırma, gözlənti, ehtimal, öncəgörmə mahiyyətli gələcəyin modelləşdirməsini əks etdirir.

Xronotopu keçmişin, indinin və gələcəyin kəsişmə nöqtəsi, keçid-kandar mərhələsi statusunda nəzərdən keçirən A.Ostapenko gələcəyin planları, ehtimalları, arzuları, xəyalları, proqnozları və eləcə də öncəgörmələri əhatə etdiyini vurğulayır [Остапенко, 2010:4]. Xronotopun psixoloji zamanın simultanizasiyasına xidmət etdiyini, yəni, rəşional olanla irrasional olanı, rəal olanla irreal olanı vəhdət halına gətirə bildiyini vurğulayan tədqiqatçı M.Baxtinə görə, xronotopun həm keçmiş təcrübəni, həm də gələcəklə bağlı arzuları ehtiva etdiyini qeyd etmişlər. Deməli, öncəgörmə motivi az və ya çox dərəcədə istənilən xronotopda yer ala bilər: çünki bir zaman-məkan reallığı digər zaman-məkan reallığının törədicisi kimi çıxış edir və birincisinə nəzərən ikincisinin necəliyini ehtimal etmək olar. Məsələn, epos təfəkkürünün reallıqlarından çıxış etsək, Beyrəyin geridönüşü ilə Yalıncaq-Banuçiçək izdivacının baş tutmaması ehtimal edilə bilər; Barçının məktubundan sonra Hakim ağanın onun xilasına yetişəcəyini ehtimal

etmək olar. Bu qəbildən öncəgörmə süjet proqnozudur. Digər anlamdakı öncəgörmə xronotopu isə oneyrik xronotop növüdür.

Bu mənada ehtimal edilən, güman edilən, öngərörmələrlə proqnozlaşdırılan hər nə varsa – onlar da psixoloji zaman reallığı ilə şərtlənən, yəni fərdin subyektiv zaman emalı (hər hansı bir insanın subyektiv olaraq bu və ya digər hadisə, proses, emosional gərginlik anı ilə bağlı zamanlama qavrayışı, stereotipikləşməsi) ona görə obyektivlik gerçəklik kimi qəbul edilir. Halbuki obyektiv zamanlama həmin xronotopik interpretasiya ilə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn, eposun avantür xronotopu, bir növ, obyektiv zamanlama məntiqindən kənarda qalır. Bununla belə, o (avantür xronotop zamanlaması) epos süjetinə, epos fəzasına görə, çox adekvat və autentikdir.

Göründüyü kimi, xronotop keçidləri süjet xəttinin özülünü formalaşdırmaqla bərabər, digər xronotoplarla formal-məzmun harmonikliyini təmin edir.

Artıq məlum olduğu kimi, xronotop nəzəriyyəsinə görə, zaman-məkan kontiniumu çərçivəsində baş verən fəaliyyət müvafiq janr özünəməxsusluğunu formalaşdırmaqla bərabər, süjet daxili misiyanı da icra edir. Həmin janr və məzmun özəlliklərinə görə fərqləndirilən və müəyyən prosesin reallaşması kəsimini (zaman-məkan koordinatları çərçivəsindəki limitləşməsinə) əhatə edən xronotopik bölgüləşmələrdə, bir növ, təsnifləndirməsində (tipoloji cəhətdən strukturlaşmasında) fərqləndirilən altnövlər sırasında yuxu xronotopu da xüsusi olaraq diqqətə layiqdir. Xronotopun bədii mətnin bir struktur komponenti kimi rolunu araşdırmış V.Alimboçkanın sözləri ilə desək, xronotop anlayışı, öz mahiyyəti etibarlı ilə, həm tipoloji xarakteristikaları baxımından, həm də universal özəllikləri baxımından fərqli mətn qatlarını əhatə edə bilər ki, bu da topoqrafik, psixoloji, metafizik səviyyədə cərəyan edən proseslərin zaman-məkan səciyyələndirməsini ortaya qoya bilər. Məhz bu kimi səciyyələndirmələri bir araya sığdıra bilən mürəkkəb daxili strukturlaşmaya malik xronotoplardan biri kimi yuxu xronotopu həm real aləmin, həm irreal (xəyal edilən, arzulanan, və ya kabuslarda olduğu kimi, qorxu içərisində ehtimal edilən gözlənilən) aləmin topoqrafik, psixoloji və metafizik reprezentasiyasını (təqdimatını) gerçəkləşdirmək potensialını ortaya qoyur.

Zamanla insanın idraki aparatının inkişafı, dərkətmə qabiliyyətlərinin itiləşməsi, empirik şüurla mif yaradıcılığı prosesinin qarşılıqlı şərtləndirməsini araşdırmış O.V.Naydışın da vurğuladığı kimi, tənqidi-rasional yanaşmanın formalaşmasına, yəni, daha sadələşmiş mifologiya formatı kimi nəzərdən keçirilən folklor formalarında (dəyərləndirmə O.V.Naydışa məxsusudur – G.C.) ifadə tapmağa başlamışdır. Bu əsasda da folklor yaradıcılığının gündəlik-empirik təcrübə ilə bölünməz sıx bağlılığı bərqərar olmuşdur ki, bu da tədqiqatçıya görə, qədim insana hissi obrazların bir qədər məntiqi-rasional zəmindən kənarda canlandırılmasına imkan yaratmışdır [Найдыш, 2011:21]. Həmin ilk baxışdan irrasional görünə bilən və hissi obrazlara söykənən süjet gedişatları sırasında qəhrəmanlıq eposlarının süjet karkasındakı (süjet özülündəki, onurğasındakı) əhəmiyyətli keçidlərə yol açan yuxu xronotopları və ya xronotopik motivləri də diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Xronotopun müəyyən zaman-məkan mahiyyətli mücərrəd obraz mahiyyətini kəsb etməsi haqqında fikirlərin formalaşması tədqiqatçılarda fərqli dəyərlər sisteminin, fərqli mədəniyyət paradigmlərinin şərtləndirdiyi xronotop janrlaşması, növ fərqləndirməsi ideyalarının bərqərar olmasına təkan vermişdi. Yəni, zaman-məkan kontiniumu öz mücərrədliyini qoruyub saxlamaqla bərabər, müəyyən obrazlılıq çərçivələnməsi qazanır. Nəticədə fərqli xronotop modelləri: tövbə xronotopu, sehbazlıq (mistika) xronotopu, sərgüşt (avantiyur) xronotopu, görüş xronotopu, vida xronotopu, ayrılıq xronotopu, idilliyə xronotopu (uşaqlıq və ya gənclik illərinə retrospektiv baxışı səciyyələndirən idillistik yanaşmaya əsaslanır), yol xronotopu və s. kimi xronotopik fərqləndirmələr meydana çıxır ki, bu zaman həm topos, həm də xronotop bərabərhüquqlu tədqiqat obyektini kimi maraqlı doğura bilər. Məsələn, Bamsı Beyrəyin əsirlik həyatını keçirdiyi qala topos mahiyyəti kəsb etdiyi halda, on altı illik əsirlik həyatı müvafiq əsirlik xronotopunu formalaşdırmaqla həm toposu, həm də zaman-məkan kontiniumunu özündə bütöv şəkildə, üzvi əlaqəlilik və qarşılıqlı şərtlənmə əsasında ehtiva edir.

Türk epik ənənəsində yuxu xronotopu. Şifahi xalq ədəbiyyatında yuxu xronotopunun daha bir maraqlı reallaşma formalarından birinin – qarabasma, gözə görünmə olduğuna diqqət çəkən tədqiqatçılar bunun daha sonralar müəllif ədəbiyyatında da çox ustalıqla istifadə edildiyinə diqqət çəkirlər. Bu mənada türk qəhrəmanlıq dastanlarında fərqli məqamlarda, xüsusilə də bu və ya digər obrazın çətinlik, sınaq situasiyasında, ölüm-qalım mübarizəsində gözüne görünən obrazları, onların icra etdikləri funksiyaları ümumiləşdirilmiş şəkildə oneyrik xronotopun struktur komponentləri sırasına aid edə bilərik, həmin süjet haçalanmalarını isə gözə görünmə, xəyal basma xronotopu kimi səciyyələndirə bilərik. Məsələn, “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda əslində atasının atdığı oxla ölümcül yaralanmış Buğacın gözüne görünən Boz atlı Xızır və onun müalicəvi toxunuşu, habelə igidin qanlı yarası üçün onun (Xızırın) dilə gətirdiyi məlhəm-çarə, bütövlükdə yuxu xronotopunun sözünü etdiyimiz altıncı növün – gözə görünmə xronotopunun fərqləndirici komponentləridir. Məhz irreallik məqamı, mözucəvi məlhəm tərkibi, habelə bir sığalla ölümcül yaranın ağrı-acısının yüngülləşdirilməsi, fəsadlarının xəfifləndirilməsi – bütün bu sadalananlar həmin süjet haçalanmasının sıradan bir yuxu xronotopu reallaşması olmadığını ortaya qoyur.

“Oğlan orada yıxılanda Boz atlı Xızır oğlanın yanında hazır oldu. Üç dəfə yarasını əliylə sığallayıb: “Oğlan, qorxma, sənə bu yaradan ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə ananın südü yarana məlhəmdir” – deyib yox oldu”.

Göründüyü kimi, Xızır İlyasın qəfil gəlişi (ona ehtiyac olan andaca yaralı Buğacın yanında hazır olması), sonra anıdan yox olması yuxu-xülya xronotopik reallaşmasına müəyyən mistiklik, sehrlik qatır ki, bu da onun daha fərqli növ formatında təzahür tapmasını müəyyənləşdirir. O da maraqlıdır ki, burada biz, Buğaca onun yaşayacağı ilə bağlı verilən müjdənin həm də öncəgörmə mahiyyətli yuxu xronotopunun motivlərini təkrarladığını görürük ki, bu da xronotopların bir-biri ilə sıx əlaqəsi və bir-birinə keçidi özəlliyinə sahib olması ilə bağlı M.M.Baxtinin özünün səsləndirmiş olduğu fikri bir daha

əyani şəkildə təsdiqlənmiş olur.

Xronotop anlayışının özlüyündə yetərincə sintetik, multidisiplinar təbiətə malik olmasını vurğulayan tədqiqatçılar bunun ən bariz nümunələrindən biri kimi, həmin çoxparametrlili təhlil tələbini ortaya qoyan xronotop növləri arasında məhz oneyrik xronotopun xüsusi yer aldığını qeyd etmişlər. Oneyrik xronotopun və ya oneyrik motiv dəyərləndirmələrini aparan tədqiqatçılar bir çox halda sözügedən xronotopun 1) baş vermiş hadisələrin retrospeksiyanı, yəni keçmişə dönük təsvirini, şərhini, fərqli interpretasiyanı əhatə etdiyini; habelə 2) paralel hadisə gedişatının xəbərçisi olduğunu; 3) qeyri-real hadisələrin təsviri zəminində, simvolların mənə yüklənməsi şəraitində müəyyən xəbərdarlıqların edilməsinə xidmət etdiyini, 4) sonrakı süjet xəttində eynilə təkrarlana hadisələrin öncəgörüclüyünü təqdim etdiyini vurğulayırlar.

Görkəmli ABŞ iransünas alimi H.Ziai də yuxuların özlərinin iki növdə təzahür tapdığını qeyd etmiş və bu zaman həqiqətən yuxu rejimində görülən obrazlar, süjetlər məcmusu ilə ayıq vəziyyətdə və ya yarımayıq durumda görülən yuxuları (əslində yuxuya bənzər vəziyyətləri) fərqləndirmişdir. Başqa sözlə desək, H.Ziainin də təqdim etdiyi təfsir, yozum yuxuların yalnız qəlibləşmiş yanaşmada olduğu kimi, müəyyən istirahət dönməsində insan şüurunun öz fəaliyyətinin dayandırdığı durum kimi səciyyələndirmir (məsələn, gecə yuxusu, yorğunluq yuxusu və s. hallarda olduğu kimi) [Ziai, 2011:45]. Alim eləcə də şüurun qismən fəaliyyətdə olduğu dönmədəki qarabasmaları, vəhy səciyyəli hallusinasyon görüntüləri, iti intuisiya elementi kimi ortaya çıxan öncəgörmə hissiyyatlarını da, ümumilikdə yuxu anlayışına aid edir. Bu isə müasir xronotop təsnifatlandırmasında Yuxu xronotopunu geniş anlamda nəzərdən keçirən tədqiqatçıların daha adekvat mövqedən çıxış etdiyinin lehinə dəyərləndirmə kimi səciyyələndirilə bilər.

Nəticə/Conclusion

Aparılan təhlil göstərir ki, türk epik ənənəsində salon-qonaqlıq xronotopu təkcə mərasim və məclis poetikasını əks etdirmir, həm də gələcək süjet inkişafına istiqamət verən keçid funksiyası daşıyır. “Maaday-Qara” dastanında fəal kitabı, şaman və müdrik obrazlarının iştirakı ilə reallaşan öncəgörmə məqamları məhz qonaqlıq xronotopunun daxilində aktuallaşaraq yeni məkan-zaman ölçüsünə keçidi təmin edir. Bu isə göstərir ki, dastan təfəkküründə xronotoplar arasında sərhəd kəskin şəkildə ayrılır; əksinə, onlar bir-birini tamamlayan, bədii mətni bütövləşdirən simvolik elementlər vasitəsilə birləşirlər. Öncəgörmə və oneyrik xronotopların salon-qonaqlıq xronotopu ilə əlaqələnməsi həm mifoloji, həm də poetik baxımdan mətnin semantikasını dərinləşdirir, qəhrəmanlıq eposuna xas dramatik gərginliyi artırır. Nəticə etibarilə, türk dastanlarında xronotopların qarşılıqlı keçidi və simbiozu janrın struktur poetikasını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Бахтин, М.М. (2000). Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука. – с. 9-193.

2. Кадушина, О.И. (2017). Образ – Мотив – Хронотоп: Хронотоп: развитие идей М.М.Бахтина в отечественном литературоведении // Материалы VI Международной конференции молодых ученых. – Том Выпуск 12. Главный редактор И.А. Семухина, – с.117-126.
3. Маадай-Кара. (1973). – Москва: Наука. – 474 с.
4. Найдыш, О.В. (2011). Обыденное сознание и мифотворчество / автореферат диссертации ... кандидата философских наук. – Москва, 25 с.
5. Остапенко, А.А. (2010). Хронотоп как перекресток прошлого и будущего, настоящего и... «понарошечного» // Культурно-историческая психология 2010. – Том 6. – № 1. – с. 2-6.
6. Ziai, H. (2011). Dreams and Dream interpretation // *Encyclopædia Iranica*, // <https://www.iranicaonline.org/articles/dreams-and-dream-interpretation>.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

03.09.2025

Qəbul edilib

24.03.2025

Nəşrə tövsiyə edib

Razim Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent